

## הרב ד"ר (סא"ל מיל.) מרדכי הלפרין

### דיונים הלכתיים מתקופת מלחמת יום הכיפורים

דברי פתיחה

- א. פיניו הנשים והילדים מרמת מגשימים במהלך יום הכיפורים תשל"ד
- ב. דין שקיעה נראית שאינה שקיעה אמיתית
- ג. חתימה על נשק אישי בחג
- ד. חילול שבת לצורך העלאת מורל החיילים
- ה. ברכת 'לישב בסוכה' לחולה הפטור מסוכה
- ו. חילול יום טוב לצורך פיניו חללים
- ז. חילול שבת לצורך פיניו חללים
- ח. חילול שבת לצורך זיהוי חללים
- ט. חילול שבת לצורך פיניו חללים לאחר תום הקרבות
- י. שיגרת פעילות ואכילה לפני הנחת תפילין
- יא. מתי להתקשר להורים?
- יב. היקף דין 'מרא דאתרא' בישיבת גושן
- יג. סמכות ואחריות בפסיקת הלכה
- יד. מי מוסמך לקבוע מצב של פיקוח נפש?  
דברי סיום - המעגל נסגר

### דברי פתיחה

מלחמת יום הכיפורים שלי נפתחה בהרעשה ארטילרית של מאות פגזים על רמת מגשימים שבגולן. בהמשך מצאתי עצמי תחת מטחי ארטילריה וצליפות מקלעי מטוסי אויב באזור הצליחה ובמצרים. את המלחמה סיימתי כעבור חמישה חודשים בישיבת גושן במחנה פאיִד במערב התעלה. ברוך הגומל לחיילים טובות שגמלני כל טוב, והשיבני בשלום לבית אבי.

כפי שלימדנו הגרש"ז אורבך זצ"ל, כל צעד וצעד בבירור הלכות צבא ומלחמה צריך להישקל גם במאזניים צבאיות וגם במאזניים הלכתיות, כדברי שלמה המלך ע"ה: "בְּכָל דְּרָכֶיךָ דַּעֲהוּ וְהוּא יִישֵׁר אַחֲרֶיךָ". חלק מקורותיי ומהסוגיות ההלכתיות להן נדרשתי באותם חודשים מוצג כאן לפני הקורא והלומד.

### א. פיניו הנשים והילדים מרמת מגשימים במהלך יום הכיפורים תשל"ד

לקראת יום הכיפורים תשל"ד נתבקשתי ע"י תלמידי ישיבת הגולן, שאך זה הוקמה בחלקו הצפוני של המושב רמת מגשימים ועדיין חסרה ראש ישיבה קבוע, להתארח ולשהות בישיבה איתם ביום הכיפורים. 'כל נדרי', ברכת 'שהחינו' עם התקדש יום, ערבית של יום הכיפורים - אווירה ישיבתית נפלאה. שחרית של יום הכיפורים. באמצע חזרת הש"ץ נשמעו בחוזקה שני בומים על-קוליים. מטוסים של חיל האוויר בשמים. השעה 9:30 בבוקר. שבת ויום הכיפורים. צה"ל, כולל חיל

האוויר, לא מקיימים אימונים ביום הקדוש. יצאתי אל מחוץ לבית המדרש וסקרתת את השטח. שמש זרחה. שמים תכולים. נוף דרום הגולן נשקף פסטורלי לחלוטין. מצפון-מזרח נשקף תל פארס. אדמות רמת הגולן השתרעו מלוא העיניים. הכבישים ריקים, והשקט המוחלט נשמר. חזרתי מהורהרר לבית המדרש להמשיך בתפילתי.

כעבור שעה, בשעה 10:30, מגיע שליח מהמקלט המרכזי של המושב, בו שכן בית הכנסת שלו עד להקמת בית הכנסת הקבוע. נקראתי להתייעצות מיידית. המשק קבל הוראה דחופה לפנות את הנשים והילדים מהמקום. בשעה 12:30, כך נאמר, יגיע אוטובוס מיוחד כדי לקחת את הנשים והילדים לקיבוץ לביא שנמצא מערבית לטבריה. היה ברור שמתפתח ברמת הגולן מצב מספן חיים, שמתיר את הנסיעה. השאלה הראשונה הייתה עד היכן מותר להם לנסוע בשבת ויום הכיפורים: האם עד קיבוץ לביא הרחוק, או די להם לרדת מהגולן, למשל עד קיבוץ עין גב. איש במושב לא שמע על מלחמה בפתח, ואיש לא ידע מהו המצב מספן-החיים הצפוי. תשובתי ההלכתית לשאלה הייתה מותנית: אם מדובר באירוע מקומי בגולן, כדוגמת ההפגזות שכבר היכרנו, אזי די לרדת מן הרמה עד לקיבוץ עין גב. אולם אם מדובר באירוע כלל ארצי - אזי יש לנסוע בהתאם להוראות עד קיבוץ לביא.

השאלה השנייה הייתה מה וכמה ביגוד, מזון ושתיה מותר לטלטל ולקחת. כאן התשובה שלי הייתה מעט מורכבת: שתיה ונוזלים לקחת הרבה יותר ממה שנראה כמספיק. מזון - לקחת מעט יותר מהנדרש. ביגוד - לקחת רק את מה שנראה לאימהות כנצרך.

השעה 12:30 הגיעה. שום אוטובוס לא הגיע. השעה 13:00 - עדיין אין אוטובוס. ב-13:30 האוטובוס מגיע. הנהג דיווח על גיוס מילואים כללי במדינה, ועל מלחמה כוללת בפתח. התשובה המותנית הראשונה על יעד הנסיעה - נפתרה.

הנשים והילדים עלו ומילאו את האוטובוס. עליתי על האוטובוס והדגשתי להם כי הם לא מחללים את השבת ואת היום הקדוש, אלא הם מקיימים את צו התורה "וחי בהם". ברכתי אותם ברכה קצרה. השעה הייתה 13:40. התחלתי לרדת מהאוטובוס, ואז שמענו מספר יציאות רחוקות. תוך חצי דקה שמענו את נפילות הפגזים במרחק של כמה מאות מטרים צפונה מאיתנו, והנפילות הלכו והתקרבו במהירות אלינו. מייד ניתנה הוראה לרדת מהאוטובוס במהירות, ולהתפזר במקלטים הצמודים לבתים הסמוכים. האחרונים שנכנסו לבתים כבר חוו את רסיסי הפגזים שעפו בסביבתם. כתוצאה מהמהירות אימהות וילדיהן התפזרו בכמה מקלטים, ומכשירי קשר הופעלו עד שנספרו כל יושבי המקלטים והתברר כי המשפחות שלמות ללא נעדרים.

1 'יצאה' היא הרעש הנשמע בעת יציאת פגז מרגמה מהמרגמה או פגז תותח מהתותח. משמעות ה'יצאה' היא שתוך עשרות שניות בודדות (תלוי במרחק) הפגז יגיע ליעדו ויתפוצץ.

ההפגזה נמשכה קרוב לשעתיים, ללא אפשרות לצאת מהמקלטים. אחרי שמאות גזים הומטרו על המשק, קצת אחרי שעה 16:00, הייתה הפוגה בהפגזות. הנשים והילדים חזרו לאוטובוס שבנס נותר שלם. ללא איבוד נוסף של זמן הוא יצא לכיוון קיבוץ לביא.

## ב. דין שקיעה נראית שאינה שקיעה אמיתית

במוצאי יום הכיפורים גוייסי, ואחרי כמה ימים הועברתי לסיני בראש כוח של הרבנות הצבאית שיועד לפינוי חללים מאזורי לחימה. הגענו לרפידיים ביום שישי, יום ראשון של חוה"מ סוכות, ומשם היינו אמורים להגיע למטה האוגדה בבלוזה (היא פלוסיון של המשנה). בתנאים רגילים משך הנסיעה מרפידיים לבלוזה אמור להיות פחות משעתיים. קרוב לשעה מרפידיים עד טסה ועוד כשעה צפונה לבלוזה. יצאנו מרפידיים בערך בשעה 13:15. שקיעת החמה האסטרונומית-מישורית בירושלים הייתה אמורה להיות בשעה 17:12:17.<sup>2</sup> השקיעה הנראית<sup>3</sup> בירושלים אמורה להיות ב-17:14:17 (לוח א"י). בלוזה נמצאת 330 ק"מ - פחות מ-3 מעלות אורך<sup>4</sup> - מערבית לירושלים.<sup>5</sup> לפי לוח אמ"ן השקיעה בבלוזה אמורה הייתה להיות בשעה 17:24:12, כ-12 דקות אחרי השקיעה האסטרונומית בירושלים. כך שארבע השעות שעמדו לרשותנו אמורות היו להספיק להגיע למפקדה בבלוזה לפני שבת.

בפועל, הנסיעה לכיוון טסה ארכה כשעתיים. הציר היה עמוס בלוחמים ובכוחות מנהלתיים שנעו לכיוון התעלה. כשהעזתי לעקוף את הג'יפ בו נסע ידידי לעתיד אל"מ דני מט מח"ט 247<sup>6</sup>, ששלושה ימים אחר כך פיקד על צליחת התעלה, הוא ירד מהג'יפ ושפך עלי את זעמו. שתקתי והמשכנו בנסיעה. ב-15:30, ליד טסה, פנינו צפונה בכביש הרחב לכיוון בלוזה. כביש הרחב היה פקוק על ידי גדודי שריון מאוגדת ברן. הטנקים נעו על הכביש ואל הכביש באי סדר מרשים, וכמעט שלא התקדמנו. עם שני רכבים 'לבנים' לא הייתה אפשרות לרדת מהכביש לעקיפה. בשעה 17:30 סוף סוף השתחררנו מהפקק. היינו אז במרחק של חצי שעת נסיעה מבלוזה. השמש טרם

2 לוח אור ושמש 1974 של אמ"ן, ללא התחשבות באיחור השקיעה מחמת הגובה של ירושלים כשהשקיעה נראית בשפלה הנמוכה. הראות בפועל של השקיעה עקב השפעת האזור ההררי על השקיעה הנראית מוגדרת בלוח אמ"ן כ"ראות מבצעית".

3 'ראות מבצעית' לפי הגדרת לוח אור ושמש 1974 של אמ"ן.

4 כל מעלה מערבה - משמעותה איחור של 4 דקות בשקיעה.

5 המרחק בין קו הרוחב של ירושלים לקו הרוחב של בלוזה הוא כמאה ק"מ. שלושה שבועות אחרי יום השוויון ההשפעה של מרחק זה על מועד השקיעה הוא פחות מדקה.

6 חטיבת מילואים של הצנחנים.

שקעה. בעצם היא שקעה ונעלמה מעינינו בכל ירידה עם הכביש לתחתית הדיונה, וזרחה מחדש בכל עלייה שלנו למרומי הדיונה הבאה. כשהשעון הראה שהשעה כבר עשרים לשש לא סמכתי יותר על ראייתי, ושאלתי את הנהג 'האם אתה עדיין רואה את השמש?' תשובתו הייתה: 'כמובן!' הוא התפלל על שאלתי כאשר הדבר כל כך ברור לעיניי. השמש נראתה אז כמה אצבעות מעל האופק, קצת יותר אדומה מהרגיל אך ברורה מאוד. חזרתי על השאלה כמה פעמים, עם אותה תשובה.

בחמישה לשש ראיתי מרחוק את האנטנות של מפקדת בלוזה. השמש כבר התקרבה מאוד לאופק לקראת שקיעה. תוך שלוש דקות הגענו לשער המפקדה, כשהשמש שוקעת לאיטה אל מתחת לאופק יחד עם עצירת הרכבים בחניה.

אף שהייתי בקי במועדי השקיעה לאור ניסיוני כרב האוגדה במלחמת ההתשה, הנחתי כי טעיתי לגבי שעת השקיעה, שחשבתי שהיא מוקדמת יותר. הרי אינני יהושע בן נון שעמדה לו חמה?<sup>7</sup> דא עקא, בדיקת מועד השקיעה בלוחות הייתה חד משמעית: השקיעה חלה סביב השעה חמש וחצי. כמו כן השמש שקעה למחרת - במועדה, וכך בימי הבאים. מה קרה איפוא ביום שישי, ערב שבת חול המועד?

כחודשיים אחר כך, בישיבת גושן, פתר לנו הגר"א בנצל שליט"א את הסוגיא: ההסבר המדעי לתופעה הוא שראינו סוג של 'פאטה מורגנה', חזיון תעתועים, דהיינו מצב בו הבדלי טמפרטורה בין שכבות אוויר מעל האופק יוצרים 'אפקט ראי' עקב מקדם השבירה השונה בכל שכבה.<sup>8</sup> כך שלמעשה ראינו את השמש שטרם שקעה הרחק מעל המדבר המערבי שבצפון אפריקה, אף שבסיני מקום הימצאנו השמש כבר שקעה בזמנה. תופעה דומה בצפון הרחוק קרויה אפקט נוביה-זמליה (Novaya Zemlya effect).<sup>9</sup>

כידוע, כל עוד השמש לא שקעה עדיין יום, והשבת טרם נכנסה. אך מה הדין בשמש שנראה לעיניים שהיא לא שקעה, אך ראייה זו היא ראייה של פטה מורגנה? האם השבת נכנסה, והסומכים על ראיית ה'שמש' מחללים שבת באונס, או שאין לנו אלא מה שהעיניים רואות, ולמראה העיניים עדיין היה יום לכל דבר?

לענ"ד מצב דומה, שנמשך שעות אחדות, מתואר בירושלמי כתובות (פרק יב הל' ג) בעת הלווייתו של רבי יהודה הנשיא:

7 וגם לא כתלמידי הלל הזקן. ראה סוכה כח, א; ב"ב קלד, א.

8 תופעה דומה, הרבה יותר מצויה, היא מראה של מים על הכביש קדימה במרחק מהרכב הנוסע. ההסבר הוא שעקב טמפרטורות האוויר החם קרוב לכביש הרוחת, ושכבת האוויר הפחות חמה שמעליו, נוצר מעין ראי, המחזיר לעינינו את מראה השמים הבהירים, מצב הנראה כמים על הכביש.

9 ראה להלן פרק יב והערות 37-38.

מעשה נסים נעשו באותו היום. ערב שבת היה, ונכנסו כל העיירות להספידו... ואחתוניה לבית שריי (= והורידוהו [את רבי] לבית שערים), ותלת לון יומא (= ותלה להם היום - כלומר התעכבה השקיעה) עד שהיה כל אחד ואחד מגיע לביתו וממלא לו חבית של מים ומדליק את הנר. כיון ששקעה החמה - קרא הגבר (= זמן קצר אחרי כניסת השבת - קרא התרנגול, כלומר הגיע השחר, "שלא נשתנה מהלך החמה, אלא האיר להם הקב"ה (קרבו העדה). שריין מציקין (= החלו מצטערים), אמרין דילמא דחללינן שובתא (= אמרו לעצמם המלווים של רבי לקבורתו שמא ח"ו חיללנו שבת, שהרי השמש שקעה באמת בזמנה)! ואתת בת קול ואמרה להון: (= ובאה בת קול ואמרה להם): כל מי שלא נתעצל בהספדו של רבי יהא מבושר לחיי העולם הבא.

התיאור בירושלמי מתאים להפליא לאירוע שלנו במלחמה, אך אין בו כדי לפשוט את הספק, כי אף שאפשר לפרש שהם מזומנים לחיי העוה"ב משום שהשבת לא נכנסה באמת כל עוד השמש לא שקעה למראה עיניהם, אפשר גם לומר שהשבת נכנסה, אך הם היו אנוסים כי ראו את השמש. ומשום שנתעסקו בקבורת רבי - הם מזומנים לחיי העולם הבא.

כשלושים שנה אחר כך שמעתי מבני הקטן, הרב ישראל הלפרין, ראייה נפלאה: ראיית השמש בפטה מורגנה היא ראייה של השמש בראי טבעי, כלומר, לא רואים את השמש עצמה, אלא את החזר דמותה במעין ראי. בדומה לראי המחזיר את האור, קיימת גם מציאות של קיר המחזיר קול. גם לגבי קול קיימת שאלה דומה, אם אדם לא שמע את קול השופר המקורי, אלא את החזר הקול מדפנות בור, דות או פיטס (ראש השנה, פרק ג, משנה ז), הדין הוא:

הַתּוֹקֵץ לְתוֹךְ הַבּוֹר או לְתוֹךְ הַדּוֹת או לְתוֹךְ הַפִּיטָס, אִם קוֹל שׁוֹפֵר שְׁמַע יֵצֵא, וְאִם קוֹל הַבְּרָה שְׁמַע לֹא יֵצֵא.

קול הברה הוא קול התקיעה הפוגע בדפנות הבור, הדות או הפיטס, ומוחזר מהם. מאחר והמצוה היא לשמוע קול שופר ולא קול של דפנות פיטס, לא יוצאים ידי חובה בשמיעתו.

שאל אז בני בן העשר: אם שמיעת החזר של קול איננה נחשבת כשמיעת הקול המקורי אפילו אם לא ניתן להבדיל ביניהם, למה שראיית החזר של מראה השמש תיחשב כראיית השמש המקורית? שאלתו היוותה תשובה לשאלתנו במלחמת יום הכיפורים, לפחות לדעת חלק מהראשונים בסוגית ר"ה.

לגופו של עניין, הנסיעה אז הייתה מותרת לנו גם בשבת, אף שהדבר טרם התברר לנו אז. ב"ה שנעשה לנו נס בדרך הטבע, כך שלא הרגשנו פגיעה בשבת.

## ג. חתימה על נשק אישי בחג

ביו"ט ראשון של סוכות נמשך גיוס חיילי המילואים במפקדת קצח"ר (=קצין צנחנים וחיל רגלים ראשי). צנחנים במילואים הגיעו והתחיילו כדין. חיילים שומרי מצוות העלו שאלה מעשית: האם מותר להם לחתום בחג בכתב ידם על קבלת הנשק האישי?

צדדי השאלה: ככלל, העברת נשק ללא חתימה יש בה חשש אמיתי לסכנת נפשות, בכך שהנשק עלול למצוא את דרכו לגורמים לא ראויים. אך במלחמה כוללת כמלחמת יום הכיפורים הכלל לא נשמר עקב הדחיפות בצורך להתארגן עם הצידוד, והיו מקרים בהם אפילו טנקים ונגמ"שים נמסרו באמירה בלבד<sup>10</sup>. היה אז צורך להכריע אם קיימת חובת חתימה ביום טוב בתנאי המלחמה הכוללת. האפשרויות היו: 1. לחתום כרגיל. 2. לחתום בשינוי (ביד שמאל). 3. לחתום ב"קשקוש". 4. לקבל את הנשק ללא חתימת החייל, ולהשתדל להחתים אותו כעבור שעות ספורות במוצאי החג.

התשובה תלויה במשתנים שונים ונדרשת הערכת מצב עדכנית ונכונה.

## ד. חילול שבת לצורך העלאת מורל החיילים

שבת חוה"מ סוכות בבוקר. לאחר תפילת השבת נכנסתי להתעדכן בבונקר החמ"ל של מפקדת הגיזרה. בשעות הבוקר המאוחרות נכנס קלמן מגן לחמ"ל כשהוא נסער מאוד. הוא צעד לאורך הבונקר הלך ושוב, הלך ושוב, ובשלב מסוים נגש אליי עם בקשה מיוחדת:

מוטי, לפני זמן קצר נהרג אלברט בגזרה הדרומית. "המורל שם באדמה. האם תהיה מוכן לקחת ג'יפ, לנוע לגיזרה הדרומית, לדבר עם מפקדים ולוחמים, ולהעלות את המורל?"

בקשתו של קלמן מגן התבססה על היכרות אישית בינינו החל מסוף מלחמת ההתשה. הייתה כאן הערכת מפקד שיש צורך מבצעי בהעלאת המורל<sup>11</sup>. מבחינה הלכתית היה ראוי להיענות לבקשתו של קלמן מגן.

10 רק כדוגמה, כדי לסבר את האוזן, הנה קטע מתיאור ההתארגנות ליציאה למלחמה של חטיבה 179 ('תהילה מאוחרת: סיפורה הלא-יאמן של חטיבת ראם במלחמת יום כיפור' באתר 'מידה'): '...תהליך ההתחיילות היה ממושך, חסר סדר ומורט עצבים. בהלת המלחמה חוללה אנדרלמוסיה מוחלטת במחסני החירום. יחידות נטלו זו ממחסניה של זו טנקים, תחמושת, ציוד לחימה ומכליות דלק. הרס"רים שהופקדו על שמירת המחסנים ואירגונם ניסו להתעקש על ביצוע הליך מסודר של חתימה על ציוד, אך לא עמדו בשטף הדרישות שבאו בו זמנית מפי נציגי כל היחידות. כולם ביקשו להיערך במהירות האפשרית לקראת היציאה לקרב'...

11 ניסיון של דורות מדגים את השפעת מורל הלוחמים על תוצאות הלחימה, כך שיש בהעלאת המורל ללא ספק תרומה למאמץ המלחמתי, תרומה הדוחה את השבת ע"פ כללי פיקוח נפש.

## ה. ברכת 'לישב בסוכה' לחולה הפטור מסוכה

למחרת לפנות ערב הגענו לטסה. אחרי התארגנות ראשונית ומציאת מקום שינה לחיילי גרעין כוח הסריקה עליו פיקדתי, לא נמצא לי מקום לינה. במחנה טסה היו מעט מבנים, אוהלים, סוכה וכיפת השמים. המבנים והאוהלים היו בתפוסה מלאה, ורבים מהחיילים ישנו תחת כיפת השמים.

אף שהלילה היה קפוא. בסוכה היה קצת פחות קר מאשר בשטח הפתוח. הייתי מצונן והיה לי חום, ובתנאים רגילים הייתי אמור לשכב בחדר מחומם ולא לרבוץ בקור המדברי עטוף רק בבטלדרס אזרחי (מעיל רוח של הדור ההוא) עם צווארון פרווה מלאכותית, ללא שמיכה או שק שינה. גם אדם בריא מן היישוב לא נשאר בסוכה במצב כזה, ודינו כמצטער וכחולה הפטורים מסוכה. אך בתנאי המלחמה והאחריות שהוטלה על כתפיי לא היה מנוס מלהישאר בטסה למרות הכל, ולהתכונן לפעולה ביום המחר. התוצאה: ישנתי בסוכה.

השאלה ההלכתית מתבקשת: האם צריך או מותר לברך על אכילה או שינה<sup>12</sup> בסוכה בתנאים אלה, כאשר קיימים לכאורה גם פטור מצטער, גם פטור חולה, וגם פטורי מלחמה? למעשה בירכתי אז "לישב בסוכה", אבל העניין לא פשוט מבחינה הלכתית<sup>13</sup>.

## ו. חילול יום טוב לצורך פינוי חללים

בשמחת תורה, אחרי ההקפות בשחרית - לפני תפילת מוסף - פנה אלי רמ"ט האוגדה אל"מ גדעון אלטשולר ודיווח על המצב במעוז דזור סואר ("מצמד") הצפוני

ראוי לציין גם לתיאור הנביא את השפעת מראה גופת עשהאל על לוחמי דוד (שמ"ב ב, כג) "... ויהי כל הבא [מאנשי דוד] אל המקום אשר נפל שם עשהאל וימת - ויעמודו". וכעין זה בתיאור השפעת מראה גופת עמשא על חיילי דוד (שם כ, יב, וברד"ק שם). ראה בספרי רפואה מציאות והלכה ח"א, סימן יא, פרק ג, בהע' 30.

12 לדעת הגר"א יש לברך "לישב בסוכה" על כניסה לא רק לאכילה אלא גם לשהייה בלבד וק"ו לשינה (מעשה רב אות יח, וביאור הגר"א או"ח סי' תרלט ס' ח; חיי אדם: כלל קמז, טו), וכך מנהג אבותיי מזה דורות. לדעת הח"י אדם, אם מדובר בסוכת חברו גם החולקים על הגר"א מברכים. דא עקא, הייתי פטור מהסוכה גם בגלל דין 'מצטער' עקב הקור, וגם עקב היותי חולה שאמור, בתנאים רגילים, לשכב במקום מחומם.

13 שנים רבות חזרתי, למדתי ולימדתי את הסוגיא, ולא נחה דעתי. רק בסוף תשפ"ב הגעתי להבנה ברורה. הדין ההלכתי המלא פורסם 'באסיא' קכה-קכו (מרחשון תשפ"ג) עמ' 109-119, תחת הכותרת 'חולה מצטער בסוכה במלחמת יום הכיפורים'. סיכום מקוצר: מדובר בכמה מחלוקות ראשונים. נראה כי בנתוני מלחמת יום הכיפורים, עדיף היה להימנע מלברך משום ספק ברכות להקל, אף שהמברך היה לו על מי לסמוך.

בו שוהים חיילי צה"ל, ודרש למצוא פתרון מהיר לבעיה: במעוז שנכבש על ידי המצרים בתחילת המלחמה, ושוחרר זה לא מכבר על ידי צה"ל, נמצאים, לדבריו, כמה חללים הדורשים פינוי מידי עקב ריח קשה ופגיעה רגשית בלוחמי המעוז הנוכחיים<sup>14</sup>. מאחר ושהה איתנו גם הרב גד נבון סגן הרב הראשי לצה"ל, קיימנו דיון הלכתי קצר, ונתבקשתי להביע את דעתי בשאלת חילול החג הכרוך בפינוי החללים.

הבעתי דעתי להיתר, עקב שתי סיבות עיקריות: האחת: האיסורים הכרוכים בנסיעה בחג הם איסורים מדרבנן. ובמלחמה ראוי להקל בהם לצורך מבצעי. השניה והעיקרית: פגיעה במורל הלוחמים והשפעתה על כושר לחימתם בהמשך המלחמה, השפעה זו מגיעה ללא ספק לרמה של פיקוח נפש, של יחיד ושל ציבור<sup>15</sup>.

איסור הבערה, שהוא האיסור העיקרי בנהיגת רכב, כשלעצמו הותר ביום טוב. אמנם לדעת חלק מהפוסקים יש כאן שלושה איסורים שיש בהם צד איסור תורה: מוליד, תחומין ובונה. בעניין איסור מוליד אש ביו"ט לדעת הט"ז (הובא בביה"ל ריש סי' תקב), הקיים בהפעלת רכב ובנהיגה בו, אמר לי הגרש"ז אורבך הלכה למעשה בשנת תשל"ד כי הכרעת הפוסקים היא שלא כט"ז. כן הביא גם הרב אברהם מ' אבידן (זמל) בספרו דרכי חסד, פרק עשירי, הערה 7, בשם הגר"ש אלישיב, לעניין הפעלת רכב ביום טוב. ועיין בספר שמירת שבת כהלכתה מהדורה שניה (תשל"ט) פרק יג, הערה ח.

קיים איסור תחומין של י"ב מיל לשיטת הירושלמי, וכך פסק הרמב"ם שבת פכ"ז הל' א-ב. המרחק מהמפקדה בטסה עד לגשרי התעלה ב"מצמד" הוא כ-30 ק"מ, לכל הדעות מעל י"ב מיל. אמנם להלכה, לעניין תחומין, יש לצרף להקל כמה שיטות: א. שיטות הפוסקים החולקים על הרמב"ם וסוברים (שלא כירושלמי) שגם תחומין למעלה מ"ב מיל הם מדרבנן<sup>16</sup>. ב. שיטת הרמב"ם בתשובה<sup>17</sup> שאין תחומין דאורייתא

14 הרגשתי יחס מיוחד למעוז זה. במלחמת ההתשה בקיץ תשל"נפצעתי קל מרסיסי פגז מרגמה בדרכי למעוז יחד עם גבי בן דוד, קצין הדת החטיבתי. קיבלתי טיפול ראשוני מרופא המעוז, וחדש אח"כ חזרנו שוב למעוז באותה דרך (ציר טרטור) כדי להתגבר על הטרומה.

15 על ההבדל בין פיקוח נפש של יחיד לפיקוח"נ של ציבור ראה בספרי רפואה מציאות והלכה ח"א, סימן א, פרק ד; שם, סימן יז, סוף פרק ו.

16 ראה חגיגה יז, ב, תוד"ה דכתיב, שהבבלי חולק על הירושלמי בהא. הביאו להלכה בביאור הגר"א סי' תד סע' א. וראה במ"ב שם ס"ק ז, וראה גם במ"ב שצ"ז ס"ק א.

17 שו"ת הרמב"ם מהדורת בלאו כרך ב, סימנים שח, (שט), שי. מהדורת פרימן סימנים סז, (סח), סט. וכמו שכתב לי הג"ר אביגדר נבנצל: "להמבואר בתשובת הרמב"ם אין תחומין דאורייתא אלא ברשות הרבים דאורייתא (והמשנה ברורה [סימן תד סעף א, בביה"ל ד"ה והואיל] שלא הבין כן ברמב"ם הוא לפי שלא ראה דבריו בתשובתו), ואם כן להסוברים דבפחות משישים ריבוא ליכא רשות הרבים דאורייתא (שו"ע או"ח סי' שמה סוף סעף ז בשם י"א, וראה מ"ב שם ס"ק כד) אין



אלא ברשות הרבים דאורייתא. ג. שיטות הראשונים שבי"ט לכו"ע תחומין לאו דאורייתא<sup>18</sup>. ד. אם רצפת הקומנדקר גבוהה למעלה מעשרה טפחים מהאדמה, ניתן לצרף את שיטות הפוסקים שאין תחומין למעלה מעשרה טפחים<sup>19</sup>.

בעניין איסור בונה בהפעלת חשמל בשבת: להלכה אמר לי הגרש"ז אויערבאך כמה פעמים, שלצורכי רפואה וביטחון אין הלכה כדעת החזו"א, ואין לחשוש לה למעשה. כי אין איסור בונה בהפעלת מעגל חשמלי בשבת<sup>20</sup>, "שכן כל גדולי תורה שלפני החזון

באזור נוה-צוף (ולעניינו - אזור מערב סיני. מ"ה) תחומין דאורייתא. ואף דהרמב"ם גופיה לא מצריך שישים ריבוא (הלכות שבת פרק יד הלכה א, וכן משמע מתשובת הרמב"ם שם. ראה גם ביה"ל סי' שמחה סעיף ז ד"ה וי"א שכל וכו'), צ"ע אם תרי קולי אלו הן סתרי אהדדי". ובספר **הצנא כהלכה** (הרב יצחק קופמן, הוצאת קול מבשר, ירושלים תשנ"ב) כתב הגר"א בנצל בעמ' תכג, הע' 4, שהסכימו לדבריו הנ"ל, ש"להסוברים דבפחות משישים ריבוא אין רה"ר מן התורה אין שם תחומין מן התורה" גם הגרש"ז אויערבאך וגם הגרי"ז גוסטמאן.

18 ראה מנחת חינוך מצוה רצח ס"ק ב, ובשדי חמד מערכת התיו כלל ס ד"ה ונסתפק מרן, ובשו"ת היכל יצחק או"ח סי' מח סע' ה.

19 ראה שו"ע או"ח סי' תד, ובמ"ב ס"ק ז, ובביה"ל ד"ה והואיל. ואף שהבית יוסף או"ח רסו, כתב שביושב בעגלה ודאי יש תחומין למעלה מעשרה, וכן הביא בביה"ל סי' תד ד"ה אין בשם עוד פוסקים, אך ראה בשו"ת ישועות מלכו חלק או"ח סי' נד. והדברים הוזכרו לדינא בעוד ספרי אחרונים, ואכמ"ל.

20 ראה: הגרש"ז אויערבאך, קובץ מאמרים בענייני חשמל בשבת (הוצאת מכון מדעי טכנולוגי לבעיית הלכה, ירושלים, תשל"ח), 59-79; מנחת שלמה חלק א סימנים י-יא; ספר מאורי אור השלם (ירושלים תש"ע) כרך ב, מאמרים ותשובות בענייני חשמל. עוד שמעתי מתלמידי הגרש"ז, א. שהגרש"ז סיפר להם כי בנערותו שאל את אחד מגדולי חכמי ירושלים - הרב יצחק ירוחם דיסקין, אם יש איסור בונה בהדלקת חשמל. התשובה של הגרי"י דיסקין הייתה בערה: "למה אינך שואל אם יש בכך משום איסור נערה המאורשה ביום הכיפורים?" לכן לא הוזכר איסור בונה בספרו מאורי אש (מהדורה ראשונה, ירושלים תרצ"ה; נדפס מחדש ע"י בית מדרש הלכה - מוריה, ירושלים תש"מ. מהדורה חדשה עם הוספות רבות - מאורי אש השלם, הוצאה לאור ע"י בני המחבר, ירושלים תש"ע). כדעת הגרש"ז אויערבאך פסקו גם הגרי"י וייס (מנחת יצחק ח, סוף סי' כו); הגר"ע יוסף (יביע אומר ז, או"ח סי' לו, ס"ק ג; יבי"א ט, או"ח סי' קח, ס"ק קפה); והגר"מ פיינשטיין. אמנם באגרות משה או"ח ג, מב, הסתפק לכאורה בהלכה זו וכתב: "... ובפרט שלא ברור פסיקת העלעקטרי באין דבר הדולק מזה אם יש בזה איסור דאורייתא. ואם אינו דאורייתא הא רוב הדעות הם להתיר לצורך מצוה". וראה שם סי' מט לעניין "פענך", שאסור לחברו לחשמל. וכן הסתפק באג"מ י"ד ב, ה. אך באג"מ או"ח ד, פה (משנת תשכ"ט), כתב להלכה כי אין לחשוש למלאכה בהפעלה חשמלית עבור חולה או לצורך גדול. יתר על כן. שנים ספורות אח"כ בחודש תמוז תשל"א (ביום לימוד עם נכדו הרב שבתאי רפפורט) האריך הגר"מ פ ואמר לו בהחלטיות כי אין שום איסור בסגירת מעגל חשמלי שנעשה ע"י כל אדם בביתו, לאפוקי סגירת מעגל שנעשית ע"י חשמלאי. אך הסתפק אם יש לחוש לניצוצות. (שמעתי באריכות מנכדו ר"ש רפפורט ביום י' בתמוז תש"פ).

איש לא הזכירו כלל את החשש של בונה, ולכן יש להחשיב פתיחת מעגל חשמלי (שאינה מפעילה גוף חימום) לפעולה שאין בה איסור תורה, "עכ"ל.

אחרי דיון קצר, חוות דעתי התקבלה, וניתנה לי ולמחלקת הסריקה (המתוגברת על ידי אנשי היק"פ - יחידת הקבורה הפיקודית) פקודה לנוע ולבצע את הפינוי בחג. יצאנו לדרך בברכת סגן הרבצ"ר והגענו למעוז הצפוני של מצמד שהיה ממוקם מצפון לחצר הגדולה של נקודת הצליחה. קבלת הפנים שם הייתה התקפה של מטוסי מיג מצריים. לפתע הבחנו בשני מטוסי קרב ישראלים מתקרבים כשהם משגרים טילים לעבר המיגים המצריים. שני מטוסי האויב התרסקו על הקרקע. זו הייתה שמחת חג אמיתית באותם רגעים.

לאחר המתנה מאולצת עקב הפגזה ישירה של המקום בידי המצרים, התברר שאין שום חלל בשטח המעוז<sup>21</sup>. הדיווח על החללים נבע מטעות, והוא לובה ע"י ריח פגור של כלב שנפגע בהפגזה בתחילת המלחמה ונשאר באחת החפירות שבמעוז. ברור שעובדה כזו איננה מבטלת רטרואקטיבית את ההיתר לחלל את המועד, היתר שניתן בהתאם לידיעות שהיו קיימות בידניו טרם היציאה. גם אם בדיעבד התברר שהגדרת המצב כפיקוח נפש הייתה טעות, הפעילות איננה הופכת להיות עבירה למפרע, אלא נשארת מצוה גמורה, "ויש לו שכר טוב מאת ה' יתברך עבור מחשבתו הטובה"<sup>22</sup>.

## ז. חילול שבת לצורך פינוי חללים

בשבת בראשית כ"ד תשרי תשל"ד שהה במפקדת האוגדה בטסה הרב הראשי לישראל - אלוף (מיל.) הרב שלמה גורן, שהיה עד תשל"א הרב הצבאי הראשי. באופן טבעי הופנו אל הרה"ר השאלות ההלכתיות הכבדות. בבוקר מסר לנו רמ"ט האוגדה הודעה מבוהלת על מספר גדול של חללים בציר טירטור וב"חצר של מצמד". הרמ"ט בקש שנשלח צוותים לפינוי מידי של החללים. אם ההודעה אכן אמינה, משמעות הדברים שאלפי חיילי צה"ל הנעים לכיוון הגשרים דרך ציר "טרטור" רואים בדרכם את חבריהם הנופלים מוטלים בצדי הדרך. הכוחות החוצים את התעלה היו חיילים לעבור דרך החצר של "מצמד", וכולם ראו את גופות חבריהם מסודרים בשורה ארוכה על השיפוע הפנימי של סוללת המגן המזרחית במתחם. זה היה מצב בלתי נסבל.

21 למעשה, מחוץ למעוז, בחצר הגדולה של מצמד, כבר החלו מצטברים חללים. אך מפקד ראש הגשר שקיבל את התפקיד רק היום, בשמחת תורה, טרם דיווח על כך לאוגדה. גם החיילים במעוז הסמוך - מצמד הצפוני - טרם שמעו על כך.

22 שו"ע או"ח, שכח, טו; משנה ברורה שם, ס"ק מב; שמירת שבת כהלכתה, כרך א (תשל"ט) פל"ב סע' ז, ובהע' יט שם בשם הגרשז"א. וראה ביתר פירוט רפואה מציאות והלכה ח"א, סימן א, פרקים א-ב.

בשלב זה הרב הראשי התייחס בחוסר אמון להודעה, עקב הניסיון עם ההודעה הבלתי אמינה של הרמ"ט בשמחת תורה, בעוד שעכשיו מדובר בשבת, החמורה הרבה יותר משמיני עצרת.

כשעתיים אחר כך גברה ההתרגשות בחמ"ל האוגדה עקב דיווחים חוזרים מ"מצמד". מפקד ראש הגשר סיפר מאוחר יותר לאורי מילשטיין על שבת זו, כי "התקשרתי לאלוף אריק שרון והודעתי לו שאם לא יבוצע פינוי חללים מידי בחצר אני מפעיל 'שופלים' (מחפרונים), כלי ציוד מכני הכוללים כף קדמית וזרוע חפירה) ומכסה את החללים"<sup>23</sup>.

התוצאה: גדעון אלטשולר, רמ"ט האוגדה, שלח פתק אישי לרב הראשי ובו תיאור קצר ומזעזע של המצב בשטח. הרב הראשי שקל שוב את הנושא, וביקש לשמוע את חוות דעתו. הערכתי שאכן קיים עכשיו מצב קשה בציר "טרטור" ובמתחם "מצמד", כאשר המלחמה בעיצומה וכוחות לוחמים חולפים על פני החללים המוטלים ללא פינוי בצידי הדרך, ולכן יש במצב זה פיקוח נפש, ולדעתי יש להתיר את הנסיעה. לאחר המלחמה הצגתי את סיפור המעשה לגרש"ז אויערבאך, ושמעתי ממנו הלכה למעשה להתיר את הנסיעה בשבת במצבים כאלו. מסקנה דומה שמעתי אז גם מפוסקים אחרים<sup>24</sup>, דומני שביניהם היה גם הגרי"ז גוסטמאן ראש ישיבת נצח ישראל - רמייסל דוילנה. על הגדרה מפורטת יותר לקביעת מצב המתיר פינוי חללים בשבת מדין פיקוח נפש העיד הג"ר אברהם מ' אבידן (זמל) בשם הגרש"ז אויערבאך וז"ל: "ושמעתי מהגרש"ז (שליט"א) [זצ"ל] שצייד לומר כלל גדול בעניין זה, והוא: שכל שעניין פינוי החללים מעורר בהלה גם בימות החול, וממהרים לפנותם למנוע מורך לב - מותר לפנותם בשבת, שמידת הבהלה מורה על הדחיפות והחשיבות שיש לפינוי<sup>25</sup>. גם הג"ר יהושע בן מאיר שמע באותם ימים מהגרש"ז אויערבאך פסק הלכה חד-משמעית בדון, כמובא במכתבו אל<sup>26</sup>:

23 ד"ר אורי מילשטיין, בקישור: <https://www.maariv.co.il/jewishism/Article-722387>

24 ראה: **דרכי חסד** פרק י סעיף ב, ובהע' 2 שם; ספר **הצבא כהלכה** (מאת הרב יצחק קופמן, הוצאת קול מבשר, ירושלים תשנ"ב) פרק כ, פינוי חללים תוך הסתכנות ובשבת, עמ' קצד-קצט; **שבת ומועד בצה"ל** (מאת הרב אברהם מ' אבידן [זמל] ירושלים תש"ן) ראש עמ' יז, שם הרחיב עוד את ההיתר.

25 דרכי חסד פרק י סעיף ב, סוף הע' 2 סברא זו מזכירה סברא דומה של הגרש"ז אויערבאך אותה שמעתי בשמו, בעקבות מעשה שהיה, מפי הרב פרופ' אברהם סופר אברהם, לגבי ניתוח בשבת: "כאשר נמצא לפינוי חולה שיש בו סכנה, והחולה או הרופא מרגיש בהול להקדים את הניתוח - יש לבצע את הניתוח בהקדם גם בשבת, ואפילו אם לדעת הרופאים אין חשש להגדלת הסכנה לחיי החולה עקב ההמתנה" רפואה מציאות והלכה ח"א, סימן א פרק ה, עיי"ש.

26 הרב יהושע בן מאיר הוצב ב"ב תשרי תשל"ד כרב"צ אוג' 146, אז תחת פיקודו של האלוף משה (מוסה) פלד. מחלקת הסריקה אותה הקים התבססה על מחלקה מורחבת של חניכי

"גם הפגיעה המורלית בחיילים, שרואים שאם הם יפלו חללים הם ישכבו בצד ואף אחד לא יטפל בהם, הוא גורם חשוב ברוח הלחימה, ולכן מהווה פיקוח נפש". משום כך התיר הגרשז"א לא רק לחלל את השבת לצורך פינוי החללים הללו, אלא אפילו לסכן חיים ולהיכנס למקום סכנה לצורך הפינוי.

לאחר שיקול ובדיקה נוספת החליט הרב גורן להתיר את הנסיעה בשבת לפינוי החללים מציר "טרטור" ומ"מצמד".

יצאנו בשני כוחות: הרב יוסי הראל עם צוות פינוי חללים יצא ל"מצמד", ואני יצאתי עם צוות מקביל לסריקת ציר "טרטור".

כדי למעט באיסורים הפעלת<sup>27</sup> את כפתור סגירת המעגל החשמלי של הנ"נ גם ב'שניים שעשאוה' וגם בשינוי, ואת ההתנעה ביצעתי בשינוי ע"פ הרמ"א ס' שכח סע' יב והמ"ב ס"ק לה. במהלך הנסיעה השתדלתי לבצע רק את הפעולות החיוניות לנהיגה בטוחה, ולהימנע מהרגלי נהיגה לא חיוניים הכרוכים בפעילות איסור. "עול" זה ירד ממני במוצאי השבת עת היינו בנסיעה מאיזור מופגז, ועם זאת הכוכבים ואמירת "ברוך המבדיל בין קודש לחול", הרגשתי תוך כדי המשך הנסיעה הבדל חד ממש בין הנהיגה בשבת לבין הנהיגה בחול - במוצאי השבת. ברוך המבדיל!

בשטח התברר שאכן המצב היה קשה, והיה צורך לפנות מעל למאה חללים מהחצר של "מצמד", וכמה עשרות חללים נוספים מציר "טרטור". ציר "טרטור" היה כאמור אחד מנתיבי הגישה העיקריים לגשרי התעלה, וכיבשו על ידי צה"ל הושלם לאחר קרבות קשים בשלב מאוחר יחסית, בליל שמחת תורה. בציר "טרטור" פגשנו את סרן גבי בן דוד, קצין הדת של חטיבה 600, שיצא אף הוא בשבת ממפקדת החטיבה עם צוות פינוי מאולתר לסייע בפינוי. ואכן מלאכת הפינוי הקשה והכואבת הוקלה במידה ניכרת עקב התגברות הלא צפויה.

קורס מש"קים מבית הספר להנדסה, על מפקדיה, מדריכיה וציודה התקני, כשהיא משולבת עם קציני רב"צ ועם מחלקה מיק"פ צפון (מחלקה שהוחלפה בחול המועד בחיילי הסדר שסופחו לרב"צ לקראת הימים הנוראים). רוב השאלות שהתעוררו ברמת הגולן דומות עקרונית לשאלות שהתעוררו באזור תעלת סואץ, וכן הפתרונות ההלכתיים. תיאור מסודר של פעילות הרב בן מאיר במועד ושבת של מלחמת יום הכיפורים, כולל שיקוליו ההלכתיים ופסקי הגרשז"א אויערבאך (עמו התייעץ) בנדון, מפורטים במכתבו אלי מיום כ"ג תשרי תשס"ב, מובא בספרי רפואה מציאות והלכה ח"א, נספח לסימן יא.

27 עם ההחלטה לצאת לשטח קיבלתי על עצמי את הנהיגה ברכב היוצא לשם כך בשבת (ראה שו"ע או"ח ס' שכח סעיף יב, ובמ"ב ס"ק לד ו-לה שם). הדבר עורר דיון קצר עם הרב הראשי שהעדיף מתחילה שהנהיגה תבוצע על ידי אחרים (וד"ל), אך לאחר שהבהרתי שאם לדעת הרה"ר יש איסור בנהיגה שלי אזי גם אסור לי ולא אוכל להצטרף לנסיעה בה נהג יהודי אחר יפעיל את הרכב באיסור, הסכים לכך גם הרה"ר ונתן את ברכתו לנסיעה.

## ה. חילול שבת לצורך זיהוי חללים

עצם הפינוי בשבת העמיד אותנו בפני קושי מיוחד: נושא זיהוי החללים איננו נחשב לפיקוח נפש, ולכן לכאורה<sup>28</sup> איננו דוחה את השבת. היה איפוא צורך להימנע מחילול שבת לצורכי זיהוי, תוך כדי מאמץ מירבי למנוע איבוד פרטי זיהוי חיוניים במהלך הפינוי. כדי למנוע איבוד נתוני זיהוי, מצב שיכול להביא אפילו לחשש עגינות, חולקה מלאכת השינון והזכירה של הפרטים המזהים (כולל מספרי רק"מ) ושייכותם לגופות החללים בין הקצינים והחיילים של צוותי הפינוי. הפרטים הללו הועלו בצורה מקצועית על הכתב זמן קצר לאחר צאת השבת.

## ט. חילול שבת לצורך פינוי חללים לאחר תום הקרבות

במהלך הבוקר של יום שישי ל' תשרי, ערב שבת פרשת נח, עסקנו בפינוי באזור הצליחה. סמוך לצהרונים קיבלנו קריאה מהתאג"ד ב"לקקן" לסייע בפינוי שני חללים למתקן הפיקודי ברפידים. הגענו, העמסנו את החללים על הנ"נ, ופינונו לציר עכביש לכיוון טסה ורפידים. לפנינו נסע על הכביש הצר מוביל טנקים רחב, במהירות שלא עלתה על כ-10 קמ"ש. כל נסיונותינו לעקוף את המוביל - נכשלו. השתחררנו ממנו רק חצי שעה לפני השקיעה, ואז התחיל מירוץ נגד הזמן. עם השקיעה מצאנו את עצמינו במרחק של כ-4 ק"מ - נסיעה של דקות ספורות - מהמתקן הפיקודי.

השמש כבר לא נראתה. השקיעה לא התאחרה, וה"נס" מערב שבת חוה"מ לא חזר על עצמו. מה עושים? לפני שהשמש שקעה הפעלתי את מצערת הגז הידנית המאפשרת נסיעה ללא לחיצה על דוושת הגז, ובכך הפכנו את המשך הנסיעה לכוז

28 סמוך אחר המלחמה אמר לי הגרש"ז אויערבאך שאכן גם איסור דרבנן לא נדחה לצורך זיהוי ומניעת עיגון. אך ראה בשו"ת שבות יעקב, ח"א סי' יד, ובדרכי חסד, פרק י, סעיפים ה-ח, ובהערות שם. ואכן ממכתבו של הגר"ר מאיר יהושע בן מאיר (רפואה מציאות והלכה, ח"א, נספח לסימן יא) למדתי שמספר שבועות אחרי שהמלחמה נסתיימה (כנראה אחרי ששמעתי מהגרש"ז א את האמור כאן) הגרש"ז א חזר והסתפק בשאלה זו, משתי סיבות עיקריות: בעיית נעדרים שעלו להזיק לאורך זמן, והחשש לפגיעה במוטיבציה של חייל החרד שלא יזוהה, אישית תהיה עונה וכד'. עיי"ש, שלא הכריע, אך הזכיר לשואל את דין "השואל הרי זה שופך דמים". הגר"מ אבידן (זמל) כתב בשנת תשל"ח בשם הגרש"ז אויערבאך (דרכי חסד פ"י הע' 6) שכדי למנוע עיגון, "במצב של מלחמה כוללת יש להקל באיסור דרבנן". בעקבות פסיקתו של הגרש"ז, נפסק בחוברת "סדר פעולות טיפול בחלל בשגרה", (הרבנות הצבאית הראשית, ענף ז"ק, כסלו תשפ"ב) עמ' 23, להתיר בשבת איסור דרבנן לצורך זיהוי חללים גם בשגרה. ההיתר שלא במלחמה כוללת, נובע מהתפתחות עצומה בתחום התקשורת, עם חשש רחוק להתמוטטות קרוב משפחה מבוגר או חולה במקרה של הודעה לא-מבוקרת. ראה מכתבו של הגר"י זילברשטיין לרב של זק"א, הגר"ר יעקב רוז'ה, (רפואה מציאות והלכה ח"א, סי' יא, פרק ז).

שאינו בה איסור תורה. פנינו לשביל מקצר לכיוון המתקן שבו לא נוסעים רכבים אחרים, כדי שלא יהיה צורך להפעיל בלמים המדליקים את נורות העצירה האחוריים. היינו תוך חמשת הדקות הראשונות אחרי השקיעה<sup>29</sup>, ונסענו במהירות איטית לכיוון המתקן. בערך ק"מ אחד לפני המתקן ברפידים הרכב עלה על תלולית עפר בשביל, נעצר, ומנועו כבה.

השבת כבר נכנסה. הפסקת האש של יום רביעי נשמרה. היינו במרחק אווירי של 65 ק"מ מ"מצמד", עשרות ק"מ מקו החזית, כשהמצרים תלויים בצה"ל להספקה לארמיה השלישית הנצורה. לא היו חוליות קומנדו מצריות באיזור, כך שלהערכת המצב שלי לא היה קיים סיכון לשבות בשטח במרחק קטן מהבסיס עם הנ"נ והחללים שבו.

מהיכרותי את השטח ומעיון במפה נוכחנו כי מתקן החללים של רפידים נמצא בתוך תחום השבת שלנו, כך שלא הייתה בעיה ללכת ולשבות שם עם אנשי הרבנות ששהו שם באותה שבת, אך לא עלה על הדעת להפקיר בשטח את הנ"נ עם החללים שבו. הודעתי לצוות שעמי שאנו שובתים בשטח, במקום העצירה של הנ"נ. היו עמנו מנות קרב ומיץ ענבים, כך שיכולנו לקדש ולאכול את סעודת השבת. את השמירה בלילה חילקנו בין כולנו, והלילה לא היה קר במיוחד. בבוקר השמש זרחה והיום היה חם ובהיר. הנחנו קופסת שימורים של שעועית ברוטב עגבניות על המשטח שמעל הגלגל הקדמי כדי שתתחמם בשמש, ובזמן הסעודה פתחנו את הקופסה ואכלנו "טשולנט" רותת, טשולנט שחיממנו בשמש על פי ההלכה המתירה בישול בחמה בשבת<sup>30</sup>. נזכרתי בבדואים במפרץ סואץ שאופים את הפיתות שלהם על גבי סלעים כהים בשמש המדברית. על עוצמת חום השמש במדבר סיני ניתן ללמוד גם מהתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל<sup>31</sup>:

וְהוּוּ קִטְעִין מִן לִישָׁא דְאַפִּיקוּ מִמְצָרִים וְסִדְרִין עַל רִישֵׁיהוֹן וּמִתְאַפִּי לְהוֹן  
מְחוּמָּתָא דְשִׁמְשָׁא חֲרִירִין פְּטִירִין אָרוּם לָא חֲמִיעַ אָרוּם אִיתְרִיכוּ מִמְצָרִים וְלָא  
יְכִילוּ לְמִישָׁהּ.

אחרי סעודת השבת, נפרדתי לשעתיים מהצוות שהמשיך לשמור על הנ"נ, וצעדתי

29 ראה רפואה מציאות והלכה, ח"ב, סימן כא, פרק ג, עמ' 327, ד"ה עוד מפורש בדבריו, ואילך.  
30 שו"ע או"ח סי' שיח סע' ג. בנוסף, דומני כי השעועית בקופסת שימורים, כבר מבושלת יותר מכדי מאכל בן דרוסאי.

31 יב"ע, שמות יב, לט. התרגום עונה כאן על שאלה קשה בפשט הכתובים. אם בני ישראל הוציאו ממצרים רק בצק, כמפורש בכתוב, איך הוא לא החמיץ בשעות ההליכה הארוכות? התשובה ע"פ התרגום היא שהם בהליכתם לשו את הבצק ואפו אותו על ראשיהם (על טס כהה המונח על ראשיהם כמנהג ערביות) לפני שהחמיץ.

דרך הטרשים אל המתקן הפיקודי, שם דיווחתי על הימצאותנו לידם, והתעדכנתי בנושאים שונים. במהלך שהותי במתקן הגיע לשם רא"ל (מיל.) חיים בר לב, נציג הרמטכ"ל בחזית הדרום" ובפועל מפקד חזית הדרום. בר לב בא למתקן הפיקודי כדי לברר מה ידוע על קרוב משפחתו (אחיין?) שנהרג במלחמה וטרם נמצא. מפקד המתקן עידכן את בר לב בנתונים שבידו. בר לב פנה אז אליי, כ"בעל הזקן" בשטח, והתחיל, בדיבור איטי מאוד כדרכו, לחרף ולגדף את הדתיים שאחרי הפסקת האש לא מחפשים חללים בשבת. לא השבתי, וחשבתי על כך שרק לפני ימים ספורים סיכננו כולנו את חיינו כדי לפנות ולזהות את אחינו החללים.

חזרתי רגלית לצוות ששמר על הנ"נ, והמשכנו בשגרת השבת. במוצאי שבת נסענו למרכז הפיקודי ומסרנו את שני החללים לטיפול אנשי צוותו.

## י. שיגרת פעילות ואכילה לפני הנחת תפילין

מספר החללים שהושארו בצידי הדרכים או בתוך רק"ם פגוע היה גדול. כוחות הסריקה התחלקו לכמה חוליות שפעלו במקביל. היציאה לשטח נקבעה לשעת בוקר מוקדמת, לפני שצירי התנועה מתמלאים ברכבים, כך שבחלק מהימים נאלצנו להתפלל רק אחרי כמה שעות פעילות. את קריאת שמע קראנו בנפרד, בדומה לרבי יהודה הנשיא<sup>32</sup>. כשבמהלך הפעילות היו הפסקות קצרות בהן יכולנו לטעום פת שחרית, נכנסנו לשאלת אכילה לפני התפילה ואכילה לפני הנחת תפילין. מעיקר הדין היינו פטורים אז מק"ש, מהתפילה ומהתפילין, כמו מי שמתו מוטל לפניו. אך כשאפשר השתדלנו לקיימם, כדעת חלק מהראשונים<sup>33</sup>.

מקור האיסור לאכול לפני התפילה הוא דרשת חז"ל (ברכות י, ב):

32 ברכות יג, ב: 'תנו רבנן: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד - זו קריאת שמע של רבי יהודה הנשיא. אמר ליה רב לרבי חייא: לא חזינא ליה לרבי דמקבל עליה מלכות שמים. אמר ליה: בר פחת! בשעה שמעביר ידיו על פניו מקבל עליו עול מלכות שמים'. אלא שאנו יכולנו לקרוא בתחילת הנסיעה את שלש פרשיות קריאת-שמע, ללא ברכותיה וללא טלית ותפילין. את התפילין הנחנו ואת הברכות ברכנו בעת התפילה מאוחר יותר, אחרי סוף זמן ק"ש (ראו גם בירושלמי ברכות פ"ב ה"א).

33 תוס' בסוכה כה, א, ד"ה שלוחי מצוה, כתבו דאין העוסק במצוה פטור מן המצוה אלא כשאינו יכול לקיים שניהם, אבל כשיכול לקיים שניהם אינו פטור, דאטו מי שיש לו תפילין בראשו וציצית בבגדו פטור מכל המצוות שבתורה? וכך דעת הריטב"א והרא"ש שם. אך הר"ן שם (יא, א, מדפי הרי"ף) דחה דבריהם, דודאי פטור מהמצוה אף ביכול לקיים שתייהן, שכל שעוסק במלאכתו של מקום לא הטריחיתו תורה לטרוח לקיים מצוה אחרת. גם בשו"ת מהר"ח אור זרוע סימן קפג כתב כדברי הר"ן, וכ"כ אביו באור זרוע סוכה סימן רצט. ומה שמי שלבוש תפילין וציצית אינו פטור מהמצוה - טעם אחר יש בו, דלא אמרו אלא דהעוסק במצוה פטור מן המצוה אך מי שיש לו תפילין בראשו וציצית בבגדו אף שהוא מקיים מצוות אלה הוא אינו עוסק בהן.

כל האוכל ושותה ואחר כך מתפלל - עליו הכתוב אומר: וְאֶתִי הַשְּׁלֶכֶת אַחֲרַי גִּנְךָ (מלכים א, יד, ט), אל תקרי גיך אלא גאיך. אמר הקדוש ברוך הוא: לאחר שנתגאה זה - קבל עליו מלכות שמים.

ברור שבמצבנו אז לא היה משום גאווה באכילה הקצרה במהלך המשימה, אף שהיינו לפני תפילת שחרית (ראה שו"ע או"ח סי' פט סע' ג-ד, ובביאור הלכה שם ד"ה ולא לאכול).

לגבי איסור אכילה לפני קיום מצות תפילין - אמר לי בישיבת גושן הג"ר אביגדר נבנצל, כי מאחר ומצות תפילין היא בעיקרה מצוה נמשכת ועיקר דינה להיות עטור בתפילין כל היום (שו"ע או"ח סי' לו סע' ב), היא אינה דומה למצוות שופר ולולב (שו"ע או"ח סי' תרנב סע' ב) וכד' שמצוותם היא עשייה אחת, שאז אסור לאכול קודם לעשייתם. תפילין שמצווה להיות עטור בהן כל היום, אין איסור אכילה קודם להנחתן.

## יא. מתי להתקשר להורים?

מצות כיבוד אב ואם היא מצות עשה מן התורה. המצוה כוללת לא רק לדאוג לרווחתו של ההורה, אלא גם למנוע ממנו סבל<sup>34</sup>. לכן מעולם לא סיפרתי בבית על המקום המדויק בו אני נמצא, ועל הסכנות שבו. כמו כן עובדה זו חייבה אותי לשקול היטב כל כמה זמן להתקשר. לפני עידן הפלאפונים הזמינות של קשר טלפוני-אזרחי בצבא הייתה נמוכה מאוד. לעיתים קרובות נמנעה התקשרות כזו במשך כמה ימים, כך שהרגל התקשרות יומי היה עלול לגרום דאגה מיותרת באותם ימים. בהסכמה עם הוריי קבענו שאתקשר רק פעם בשבוע, אך על השיחה השבועית הקפדתי תמיד, לעיתים במאמצים כבירים. אם הזדמן טלפון אזרחי נוסף אחרי שכבר התקשרתי ביקשתי מחבר שיתקשר וימסור ד"ש בשמי, והאזנתי בשקט לשיחה. התוצאה: ההורים כמעט ולא דאגו כל עוד שיחת הטלפון השבועית התקיימה. התקיים בנו: "כודנו בריחיים ויורש גן עדן" (ירושלמי קידושין פרק ראשון).

## יב. היקף דין 'מרא דאתרא' בישיבת גושן

את ישיבת גושן הקמנו במחנה פאיד עם הרב יהושע בן מאיר (רב אוגדה 146), סמוך מאוד למקום שבו התמקם הצוות הקידמי של יחידת הקבורה הפיקודית (יק"פ)

34 שו"ע יו"ד רמ, ד, ברמ"א, ע"פ קידושין לא, סוף עמ' א: "ויש מטחינו בריחים ומביאו לחיי העולם הבא". וכן בירושלמי שם, פ"א ה"ז: "כודנו בריחים ויורש גן עדן". וראה שו"ת ישועות מלכו, או"ח, סי' יד, על חובת מניעת סבל מההורים ע"י כתיבת מכתבים.



של פיקוד דרום. מאחר והיינו כבר בתקופת הפסקת האש, פעילות היק"פ כמו גם פעילות כוחות הסריקה הייתה מזערית, ועיקר תפקידנו בתחום החללים היה שמירה על כוננות למקרה של הפרת הפסקת האש. הצבנו לעצמנו שלוש מטרות עיקריות: א. הקמת מקום מרכזי בו תילמד תורת ה' כחלק מהמאמץ המלחמתי של העם היהודי. ב. מתן אפשרות לחיילים ולוחמים מהסביבה (הגדה המערבית של התעלה) לקבל יום או חצי יום בשבוע ללימוד בישיבה, בהתאם למצב הכוננות. ג. קיום מקום מרכזי בחזית לבידור הלכות ובעיות דחופות, בשעה שאין אפשרות להעביר את ההכרעה לרמה הלכתית גבוהה יותר.

כך הקמנו את הישיבה היחידה בעולם שנמצאת בתוך חזית המלחמה. את המבנים סיפק לנו הצבא המצרי, את הריהוט נטלנו מבתי הספר הצבאיים המצריים שהיו פזורים במתחם, ואת הגיבוי והנכונות לעזור סיפקו לנו מפקדי צה"ל בכל הדרגים<sup>35</sup>, שהכירו מיד בחשיבות העצומה של קיום הישיבה בקרב העם, בקרב הצבא. את החסות פרסה עלינו הרבנות הצבאית הראשית בעזרה ובסיוע, כראוי למקום ולזמן. "גרעין המייסדים"<sup>36</sup> ישב ולמד תוך כוננות מלאה ותוך נכונות להיקרא כל רגע לפעילות או לאימונים, אך הלימודים התנהלו כבישיבה ותיקה עם הסדרים המקובלים.

וכך זה התחיל: מטרים ספורים מהיק"פ פינינו מהזהמה שני מבנים ארוכים של הצבא המצרי. אחרי ניקיון יסודי וקירצוף הבאנו כיסאות ושולחנות ממבנים נטושים אחרים, וכך יכולנו להתחיל ללמוד באופן מסודר. ההצלחה הייתה מעבר למשוער.

בין חיילי היק"פ היה איש מילואים מתנדב בשם אביגדר נבנצל, רב העיר העתיקה ירושלים, ותלמידו המובהק של מרן הגרש"ז אוירבך זצ"ל. הגאון ר' אביגדר נבנצל עדיין לא הגיע אז לעשור החמישי של חייו, אבל היה כבר ת"ח מופלג וידוע. לשמחתנו הוא הסכים להתנדב גם להרביץ תורה בישיבת גושן, כדי שנוכל אנו ותלמידיו ללמוד ממנו ככל שנוכל. בנוסף, הרב נבנצל נסע ליחידות סמוכות שהיו בכוננות ולכן לא יכלו להגיע לישיבה, ומסר שיעורים לפני עשרות חיילי מילואים בני תורה.

כבר בסעודת ליל שבת הראשונה בישיבה, שאלנו אותו על 'השקיעה שנתאחרה' בשבת חול המועד סוכות. תשובתו הנכוחה והמיידיית הייתה שזו הייתה 'פאטה מורגנה', שנובעת משכבות אוויר בטמפרטורות שונות, כאשר השינוי במקדמי השבירה יוצר אפקט של ראי ענקי מעל האופק כמתואר לעיל<sup>37</sup>. על המשמעות

35 לדוגמא, אריק שרון הביע בפני את תמיכתו, ומסר לי כי הורה לאפשר לחיילים להגיע לימי ישיבה, כפוף למצב הכוננות. עם האלוף קלמן מגן לא הספקתי, לצערי, לשוחח על כך לפני שנפטר באופן פתאומי. אבל גם חיילים מאוגדתו הגיעו ולמדו בישיבה.

36 חיילי ישיבות ההסדר מצוות הסריקה של אוג' 146.

37 לעיל פרק ג - דין שקיעה נראית שאינה שקיעה אמיתית. פרופ' אליהו איזנברג היפנה אותי

ההלכתית של התופעה אמר לנו כי למיטב זכרוננו דן בכך הגרי"מ טוקצ'ינסקי בספרו בין השמשות<sup>38</sup>.

הגר"א נבנצל ענה על שאלותינו ולימד אותנו את דבר ה' זו הלכה. אך מדבר אחד הוא נמנע בעקביות: הרב נבנצל לא היה מוכן לפסוק הלכה בשום פנים ואופן. לדעתו, לראש ישיבת גושן היה מעמד של 'מרא דאתרא', ואסור לו, לרב נבנצל, להורות במקומו של מרא דאתרא. הדבר הגיע לידי כך, שכאשר נשאלתי שאלה הלכתית עליה לא הייתה בידי תשובה, שלחתי את השואל לר' אביגדר, אך הוא סירב לפסוק לשואל. גם כשניגשתי עם השואל לר' אביגדר הוא לא היה מוכן לפסוק, וטען שאיני רשאי למחול על כבודי. כדי לצאת מה'פּלּוּנְטֵר' ביקשתי מר' אביגדר: "אינני יודע את ההלכה בעניין זה. אנא למדני, שהרי אין שום איסור ללמד תורה גם אם התלמיד מוגדר כמרא דאתרא..." הרב נבנצל נענה, ופרס לפנינו את הדין על מקורותיו. כשהרב סיים, אמרתי לשואל שהיה איתנו: "שמעת את מה שלימד כאן הרב נבנצל? זו ההלכה וכך תעשה".

שנה אחר כך ירדתי לסיני לבקר את תלמידיי מיישיבת הגולן שהתאמנו שם. שמעתי מהם את המשך הסיפור:

לפני שבוע, הגיע אלינו הרב אביגדר נבנצל. הוא לימד אותנו את פסק ההלכה שפסקת בישיבת גושן במצרים.

זה היה אותו פסק הלכה עליו 'הוריתי' בישיבת גושן אחרי שלמדנו את הדין מהרב

לתיעוד הראשון של התופעה הזו המכונה אפקט נוביה-זמליה (Novaya Zemlya effect) - מדבר על מקרה שבו נצפתה הזריחה בצפון הרחוק, שם השמש שוקעת בחורף למשך כמה שבועות, שבועיים לפני זמנה!

38 בספר בין השמשות (ירושלים תרפ"ט) פרק ב, עמ' טז ובהערה שם, דן הגרי"מ בטופעת הרפרקציה, שנובעת משבירת קרני השמש בכניסתם לאטמוספירה, תופעה הגורמת לכך שהשקיעה הנראית איננה השקיעה האמיתית, כי היא נראית לעין רק כמה דקות אחרי שהיא אירעה. בפרק ו שם, בודק הגרי"מ אפשרות להסביר את שיטת היראים על פיה בין השמשות מתחיל לפני השקיעה הנראית, בכך שלדעתו בין השמשות מתחיל בשקיעה הגיאומטרית האסטרונומית, ללא התחשבות בשבירת קרני השמש והיראותה גם אחר כך. בלשון הגרי"מ שם עמ' נז: "ועפ"י זה ה" אפשר לפתור לגמרי את השם 'בין השמשות'... וע"פ הנ"ל שם בין השמשות מובן פשוט: בין השמש הנראה בקרני אור ישרים, לבין השמש הנראה בקרני אור בלתי ישרים (ושיכתן שזוהי מראה חוזרת כמו ע"י השפיגול' [מראה], והר"ז בין השמש **בעצם** לבין השמש **במראה**)". ראה גם: הרב שמואל כליפא, הרפרקציה בהלכה, יודעי בינה ה (המכון ללימודי קידוש החודש ועיבור השנה, ישיבת כרם ביבנה, תשע"א), 192-225. לענייננו, בניגוד לפטה מורגנה הנדירה יחסית, תופעת הרפרקציה היא תופעה קבועה שרק עוצמתה משתנה. אך טרם מצאתי שם דיון בתופעה חריגה של פטה מורגנה, כמו זו שגרמה לאיחור בשקיעה של יותר מחצי שעה, מעבר לאיחור הקטן הקבוע עקב הרפרקציה.

נבנצל. הרב נבנצל סבר להלכה שאמנם הוא לימד, אך את ההוראה ההלכתית פסק אז ראש הישיבה... קיבלנו גם שיעור כפול בהלכה, וגם שיעור בענוות אמת.

כמה שבועות אחר כך, באחד הערבים, קיבלתי טלפון מירושלים. על הקו הייתה הרבנית שפרה נבנצל ע"ה. בפיה הייתה בקשה מיוחדת: בעלה, ר' אביגדר, נמצא בפאיד כבר שבועות רבים ואיננו מוכן לעזוב את חבריו העוסקים במלאכת הקודש - חסד של אמת והרבצת תורה. אולם המלחמה הסתיימה, והגיע הזמן שהוא יחזור לביתו ולתלמידיו. למיטב הבנתה, רק הוראה מ'מרא דאתרא' תוכל לאפשר את שובו לירושלים. הרבנית ביקשה בתחינתה שאתן לו הוראה לחזור לביתו. נעניתי מייד, ולמחרת חזר הגר"א נבנצל לירושלים. כך נשארנו במצרים ללא המשענת התורנית הגדולה לה זכינו במשך שבועות ארוכים. בינתיים כבר קמה ספריית הישיבה, כך שהי בדינו ספרי יסוד נדרשים, אך לא היה תחליף לת"ח המופלג שהיה עימנו עד כה.

## יג. סמכות ואחריות בפסיקת הלכה

כבר במלחמת ההתשה (תש"ל) בהיותי רב צבאי צעיר נשאלתי שאלות הלכתיות קשות מחיילים וממפקדים. כשהיה פנאי - התקשרתי אז ישירות לרב הצבאי הראשי - הרב גורן, וקיבלתי תמיד תשובות מנומקות. אחת לשלושה חודשים נהגתי גם להיפגש עם הגרש"ז אוירבך זצ"ל, וללמוד ממנו את כללי הפסיקה במצבים של מלחמת ההתשה. הגרש"ז אף אמר לי באותם הימים כי לרב גורן יש דין של מרא דאתרא בצבא, דין המחייב לציית להוראותיו.

אחרי שובו של הרב נבנצל לירושלים, לא נשארה לי כתובת לפסיקה מיידית, ולעיתים מזומנות נאלצתי להכריע בשאלות קשות. קשות מאוד. אך בחלל ריחפה השאלה: האם אפשר לסמוך על פסיקותיו של רב צעיר בסוגיות קשות של שבת ושל חיים ומוות?

בשאלה זו התלבטו גם חלק משואליי. הרב יואל עמיטל, למשל, שירת כאיש מילואים בשדה התעופה של פאיד. הרב יואל היה מגיע לישיבת גושן לעיתים קרובות, ומדרך הטבע היפנה אליי שאלות לא פשוטות, שאלות קשות. באחת מחופשותיו הוא לא התעצל ופנה לגרש"ז אוירבך בשאלה אם ניתן לשאול אותי שאלות כאלה, והוא סיפר, ובהמשך גם כתב לי, שהגרש"ז"א השיב לו כי הרב הלפרין הוא ת"ח, ואפשר לסמוך עליו גם בשאלות קשות.

## יד. מי מוסמך לקבוע מצב של פיקוח נפש?

בשטח שדה התעופה של מחנה פאיד הוקם גם בית חולים שדה (בח"ש) אליו

נוקזו חיילים מכל שטחי צה"ל במערב התעלה. אחד החובשים בבח"ש פאיז היה סודי נמיר<sup>39</sup>. סודי, חובש שומר מצוות, שם לב שיש הבדל בהתייחסות של רופאים שונים להגדרת פיקוח נפש. בדרך כלל רופאים שומרי מצוות מחללים שבת רק במקרים ברורים של פיקוח נפש, כשרופאים חילוניים פועלים לפי הגדרה רחבה הרבה יותר, גם במקרים שבעיניו של סודי אינם פיקוח נפש ממש. מה לעשות, שאל סודי, כשאני במשמרת בשבת, והרופא התורן באותה שעה הוא הרופא המרחיב בהיתריו?

העברתי את השאלה לגרש"ז אויערבאך. תשובתו היתה חדה וברורה: הקביעה אם מצב מסוים מהווה פיקוח נפש מסורה לרופא המטפל (ולא לאחות, לחובש או לתלמיד הרפואה), גם אם אותו רופא איננו שומר מצוות. החובש או האחות הנמצאים בתורנות חייבים לציית להוראות הרופא כל זמן שהן מנומקות בפיקוח נפש, גם אם אותו חובש חושב שאין במצב הזה פיקוח נפש, ואפילו אם רופא אחר הנמצא בתורנות בהזדמנויות אחרות איננו מחשיב מצב (הנראה) דומה כפיקוח נפש.

הגרש"ז ביקש אז ממני להבהיר פסק זה בצורה חד משמעית לסודי, החובש השואל<sup>40</sup>.

## דברי סיום – המעגל נסגר

הזמן רץ, חודש אדר תשל"ד הגיע ונחתמו בו הסכמי הפסקת האש בהובלתו של קיסנינג'ר. צה"ל החל לפנות את מערב התעלה, וישיבת גושן סיימה את תפקידה. ספרי הישיבה וציוד חשוב אחר אופסנו במחסן של הרבנות הצבאית במחנה שנלך בירושלים, מוכנים לפעולה אם וכאשר תקום ישיבה דומה בעתיד. מאוחר יותר הופקדה הספרייה בישיבת הגולן. לומדי הישיבה הראשונים היו חיילי צה"ל בני ישיבות הסדר, וספריית הישיבה חזרה לשרת חיילי הסדר בלימודם. המעגל הזה נסגר.

את מלחמת יום הכיפורים התחלתי ביום כיפור בישיבת הגולן שבצפון, וסיימת אותה בישיבת גושן על אדמת מצרים. חודשים ספורים אחר כך עליתי ללמד תורה בישיבת הגולן. עוד מעגל נסגר.

39 כיום: ד"ר סודי נמיר, רופא מומחה ומחבר הספר המקיף 'וימל אברהם' - מדריך הלכתי רפואי למצוות מילה (תש"פ).

40 אסיא לה (ט, ג) עמ' 81-80, תשמ"ג. ראה עוד בשמירת שבת כהלכתה (תשל"ט) פרק לב, סעיף כא, וזה על אף האמור שם בפרק מ הערה א, הערה שהובאה גם במהדורה הראשונה.